

Тополов Є. В.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті викладені теоретико-методологічні основи дослідження професійної агресивності особистості. Обґрунтовано, що подібні дослідження мають здійснюватись з урахуванням специфіки різних етапів генези професійної агресивності, із комплексним та узгодженим використанням різних груп емпіричних методів.

Ключові слова: професійна агресія, професійна агресивність, дослідження агресивності.

В статье изложены теоретико-методологические основы исследования профессиональной агрессивности личности. Обосновано, что подобные исследования должны осуществляться с учетом специфики разных этапов генезиса профессиональной агрессивности, с комплексным и согласованным использованием разных групп эмпирических методов.

Ключевые слова: профессиональная агрессия, профессиональная агрессивность, исследование агрессивности.

The article contends the theoretical-methodological bases of personality's professional aggression researches. Is proved, that the similar researches should be carried out in view of specificity professional aggression genesis' different stages, with complex and coordinated use of different empirical methods.

Key words: professional aggression, professional aggression, research of aggression.

В останні півстоліття у світовій науці відзначається стрімке підвищення інтересу до проблеми людської агресивності. Проте лише в останні два десятиліття воно стало поширюватись на провідну для людство сферу діяльності – професійну.

Професійну агресію ми розуміємо як поведінку (дії) фахівця, яка здійснюється в процесі його професійної взаємодії, суперечить нормам та правилам певного професійного співтовариства, і цілеспрямована на заподіяння шкоди іншим суб'єктам професійної діяльності. А *професійну агресивність* – як набуту в процесі професіогенезу осо-

бистісну властивість, яка характеризує рівень готовності фахівця до агресивних дій щодо інших суб'єктів професійної діяльності.

Важливість цієї проблеми – проблеми агресивності особистості, виникнення якої зумовлюється різними аспектами її професійної діяльності, професійної взаємодії, на наш погляд, зумовлена низкою причин. Так сучасні особливості багатьох видів професійної діяльності характеризуються емоційними, інтелектуальними та інформаційними перевантаженнями. Постійно змінюються їх умови, підвищуються вимоги до фахівців, які працюють у різних сферах. Зазначені чинники, з одного боку, можуть зумовлювати підвищення агресивності людини як особистісної якості, яка у її професійній взаємодії може виявлятися у всілякій формі. А з іншого – людина може зазнавати різнобічних професійно-агресивних впливів (з боку керівництва, колег, клієнтів, підлеглих, конкурентів) та сама, часто у різній мірі вимушено і з різним ступенем усвідомленості, агресивно поводить себе щодо вказаних суб'єктів професійної взаємодії. І саме у такому, широкому ракурсі, досліджень професійної агресивності особистості ще не здійснювалось.

Важливим етапом здійснення подібних досліджень є обґрунтування теоретико-методологічних основ дослідження професійної агресивності особистості та докладне визначення можливого методичного забезпечення для дослідження різних рівнів її генези. Саме викладенню результатів нашого аналізу, спрямованого на вирішення першої частини цього завдання – обґрунтування теоретико-методологічних основ дослідження професійної агресивності, присвячена стаття.

За С.Д. Максименком, метод дослідження розглядається як теоретично оформлений засіб й, водночас, результат специфічного предметнення ідей і уявлень дослідника про предмет вивчення. Розпредметнення відбувається вже після того, як за допомогою даного методу дослідник отримує і усвідомить наукову інформацію [10]. Щодо дослідження психічних явищ, автор вказує, що психічні явища необхідно вивчати в їх розвитку, взаємозв'язку і взаємозалежності; метод психологічного дослідження має бути адекватним предмету дослідження, розкривати суттєві, а не випадкові, не другорядні особливості психологічного процесу, стану чи якості, що досліджуються [8].

У контексті проблеми специфіки дослідження людської агресивності, О.О. Мізерна дуже правильно, як на нашу думку, зазначає, що оскільки агресивність, як особистісна риса, формується у людини впродовж тривалого часу, залежить від безлічі чинників і має складну специфіку різних проявів, тому потрібен детальний аналіз багатьох

компонентів усього симптомокомплексу агресивності, щоб дійти розуміння її феномену і тим самим визначитися із засобами корекції [12]. До цього, виходячи із розробленої нами *Загальної моделі генези професійної агресивності особистості*, вивчення генези агресивності особистості також має обов'язково передбачати ще й необхідність вивчення і врахування реакцій відповіді фахівця на професійну агресію та негативні наслідки від неї.

Достатньо близьким до такого *генетичного* підходу в дослідженні агресивності, що зайвий раз підтверджує його обґрунтованість, є підхід Б. Крейхи, яка зауважує, що методична процедура дослідження агресивності та використаний у ньому інструментарій мають надати досліднику інформацію щодо: 1) типологічних особливостей агресивної поведінки за: модальністю та якістю реакції, її безпосередністю, можливістю спостерігати, цілеспрямованістю, видом спричиненої шкоди, тривалістю наслідків, індивідуальним чи груповим характером, залежністю від провокування; 2) того, яким чином набувається, провокується та регулюється агресивна поведінка; 3) особистісних ситуативних та ін. чинників агресивної поведінки [6].

Дослідниками відзначається, що вивчення агресивності людини завжди пов'язане з низкою проблем, що ускладнює завдання дослідження, оскільки використання методів, в яких іншій людині можна спричинити шкоду, є етично та юридично неприпустимим. Саме з цієї причини у відомих експериментах з вивчення агресивних проявів у людини дослідники були вимушені розробляти такі методики, які б не вели до ушкодження досліджуваних (архівні дослідження, спостереження в польових умовах, анкетування, оцінка іншими, особистісні шкали, проєктивні методики, «машина агресії» і т. ін.) [12].

З приводу методологічних проблем, які виникають при дослідженні людської агресивності та її проявів, Ю.Д. Григоренко справедливо зазначає, що хоча й неекспериментальні методи були і залишаються дуже корисними, але, попри їх вагомні переваги, для них властивим є один головний недолік – отримані з їх допомогою дані здебільшого бувають неоднозначними з погляду виявлення причинно-наслідкових зв'язків (інакше кажучи, дослідники, застосовуючи такі методи, часто не можуть установити, які конкретно чинники визначили, викликали чи придушили прямиий прояв агресії) [4].

Дуже слушну думку висловила О.Б. Бовть, яка вказує, що загальним недоліком досліджень особливостей агресивної поведінки є те, що ці особливості розглядаються відокремлено від ситуації взаємодії між «агресором» і «жертвою», тобто позаконтекстуально [2].

Наведемо цитату з її роботи: "...під час здійснення психодіагностичних досліджень агресивності спостерігається досить суттєвий момент, що може значно викривити дані, які отримує дослідник, та знизити їх діагностичну цінність. Йдеться про той факт, що в ході дослідження агресивності за допомогою тестів та проєктивних методик досліджуваний виявляється ізольованим від реципієнта. При такому дослідженні порушується принцип контекстуальності. Адже найбільш цінну інформацію можна отримати, аналізуючи особливості взаємодії "агресора" і його "жертви". Відомо, що поведінка "жертви" значно впливає на подальше розгортання означеної взаємодії. Так, від того, як буде поводитись людина, що наразилася на агресивний напад, залежатиме підвищення або зниження агресивної активності нападника. Деякими дослідниками було встановлено, що на агресора впливає навіть сама фізична присутність жертви або зоровий контакт із нею... Не викликає сумнівів положення про те, що кожна людина за допомогою певних засобів може сама спровокувати агресивні дії з боку іншої особи, а може й значно знизити рівень агресивності, якщо він підвищений. Тобто люди можуть змінювати поріг агресії, але напрямок зрушення залежить від певних обставин конкретної ситуації взаємодії. Але, на жаль, на практиці цей факт зовсім не враховується. Тому психодіагностична процедура має лабораторний характер і здійснюється однобічно..." [2, с. 11].

Проте, у контексті проблеми нашого дослідження абсолютно правильною є думка С.Д. Максименка, який зазначив, що критерієм адекватності і доцільності засобів психологічного дослідження виступає система уявлень, яка мається в науці, про природу і механізми психічного розвитку суб'єкта [8, с. 298]. Саме тому, у нашому випадку, застосування методів з елементом безпосереднього "провокування агресії" для дослідження генези професійної агресивності є недоцільним і з організаційної, і з практичної та методологічної точок зору. А "контекстуальність" дослідження, очевидно, слід забезпечувати його відповідною організацією, підбором та адаптуванням методичного забезпечення.

Це повністю відповідає загальним принципам наукового вивчення психічних явищ, сформульованим Б.Г. Ананьєвим, до яких відносяться: відображення об'єктивної істини, перевірку закономірностей, що вивчаються на практиці, сувору об'єктивність при вивченні психіки, дослідження психічних явищ у процесі діяльності людини, вивчення всіх психологічних феноменів у розвитку [1].

Щодо підходу до вибору дослідницьких методик для досліджень

професійної агресивності, Ю.М. Лачугіна (на прикладі дослідження агресивності керівників) зазначила, що подібні методики повинні:

- виявляти агресивну складову (агресивні компоненти) у структурі особистості досліджуваного;
- давати уявлення про особистість досліджуваного в цілому;
- давати уявлення про ступінь контролю над агресією, способах її редукції, розрядки чи сублімації;
- давати можливість зіставити отримані дані з теоретичними уявленнями різних підходів до вивчення агресії;
- бути спрямовані на вивчення як агресивних установок особистості керівника, так і відображати поведінкові установки підлеглих, що знаходяться під управлінням цього керівника [7].

Подібні уявлення значною мірою узгоджуються з нашими, хоча і є порівняно звуженими.

Отже, спираючись на результати вищенаведеного аналізу, принципи генетико-моделюючого методу С.Д. Максименка та відповідно до розробленої нами *Загальної моделі генези професійної агресивності особистості*, емпіричне дослідження особливостей такої агресивності має передбачати його відповідну організацію та комплексне застосування методів, спрямованих на виявлення та вивчення:

- 1) чинників професійної агресивності;
- 2) чинників професійної агресії;
- 3) чинників, що перешкоджають вияву професійної агресії;
- 4) чинників, що опосередковують професійну агресію;
- 5) типів та видів професійної агресії;
- 6) об'єктів професійної агресії та її специфічних проявів;
- 7) можливих реакцій відповіді фахівця на професійну агресію;
- 8) негативних наслідків від професійної агресії.

До методів, які можуть бути використані з цією метою, можна віднести практично всі основні емпіричні методи, які використовуються у психологічних дослідженнях: обсерваційні, опитування, психодіагностичні, експертне оцінювання, методи аналізу продуктів діяльності та експериментальні.

Розглянемо загальні особливості цих методів та специфіку їх застосування з метою дослідження професійної агресивності особистості.

1. Спостереження

Метод спостереження належить до обсерваційних методів. Він є достатньо поширеним у психологічних дослідженнях і може широко застосовуватись при дослідженні різноманітних аспектів людської агресивності, оскільки визнається найбільш безпосереднім способом

одержання дослідних даних. Саме в цьому полягає його виняткова цінність як наукового методу пізнання. Правильно організоване спостереження надає цінний матеріал, який часто неможливо одержати іншими методами, особливо тоді, коли це стосується якихось не передбачених схемою дослідження реакцій, вияву ставлення до ситуації дослідження та ін. Це робить його незамінним методом психологічного дослідження [9].

Спостереженням являє собою цілеспрямоване, довільне і, як правило, спеціально організоване сприйняття тих чи інших явищ дійсності [9]. Виділяють такі його різновиди: систематичне та несистематичне; суцільне, вибіркове та вичікувальне; безпосереднє та опосередковане; включене і невключене; формалізоване та неформалізоване [11, с. 298].

Найбільш докладно та всебічно сутність цього методу викладено у відомих роботах С.Д. Максименка [8], [9], [11] тому ми не будемо його, як і інші методи, надто докладно викладати.

За допомогою спостереження можна отримувати дуже широкий спектр інформації стосовно різних аспектів професійної агресивності особистості: щодо рівня професійної агресивності, її різноманітних чинників, проявів та наслідків, об'єктів професійної агресії й реакцій відповіді на неї тощо.

Але, разом з тим, слід враховувати й певні утруднення, які можуть виникати при застосуванні цього методу з метою дослідження агресивності людини. Так А.А. Налчаджан з цього приводу вказує, що при проведенні досліджень агресивності за допомогою спостереження у природних умовах одним із найважчих є питання про те, чи є дія, що спостерігається, справді агресивною. Інше утруднення зумовлене тим, що люди публічно намагаються не поводити себе агресивно, тому спостерігачу часом довго доводиться очікувати подібної форми поведінки. Люди агресивні у більш ізольованих та інтимних ситуаціях, що недоступні оку дослідника. Головний недолік спостереження полягає у тому, що реальна агресивна поведінка людини є результатом багатьох факторів, і кожного разу реєструючи таку поведінку, нам важко визначити її справжні причини [13].

2. Опитування

В основі методу опитування лежить сукупність запитань, що пропонуються опитуваній особі (респонденту), відповіді якої і утворюють необхідну дослідницьку інформацію. Опитування – це метод одержання соціально-психологічної інформації, яка базується на усному або письмовому зверненні до досліджуваної групи людей із

запитаннями, зміст яких репрезентує проблему на певному емпіричному рівні [9].

Опитування найчастіше здійснюється за допомогою таких його форм, як бесіда, інтерв'ю та анкетування.

При дослідженні професійної агресивності, в індивідуальних бесідах із фахівцями, крім власне отримання безпосередньої інформації, що стосується предмету дослідження, також можуть уточнюватись отримані результати за діагностичними методиками, отримуватись зворотний зв'язок при проведенні тренінгів та надаватися рекомендації щодо запобігання проявам у фахівців агресивної поведінки. Також найширше застосування в таких дослідженнях може мати використання різноманітних опитувальників.

Як і спостереження, метод опитування також дозволяє отримувати широкий спектр дослідних даних стосовно різних аспектів професійної агресивності (щодо її наявного рівня, об'єктів, проявів, наслідків, реакцій відповіді на професійну агресію тощо).

3. Психодіагностика

Психодіагностика (від грець. *psyche* – душа і *diagnosis* – розпізнавання, визначення) є методом психологічного дослідження, в основі якого знаходиться технологічний процес постановки психологічного діагнозу. Вона містить у собі розробку вимог до вимірювальних інструментів, конструювання й апробації методик, вироблення правил обстеження, обробки й інтерпретації результатів. В основі психодіагностики лежить психометрика, яка займається кількісним вимірюванням індивідуально-психологічних відмінностей [17].

Основним дослідницьким інструментом психодіагностичного методу є психодіагностичні методики. Зокрема, до суворо формалізованих психодіагностичних методик належать психодіагностичні тести, психодіагностичні опитувальники, проєктивні психодіагностичні і психофізіологічні методики. Для таких методик характерні детальна регламентація, стандартизація (встановлення однаковості проведення обробки і представлення результатів діагностичних досліджень), об'єктивізація процедури обстеження чи випробування (точне дотримання інструкцій, суворо певні способи пред'явлення стимульного матеріалу, невтручання дослідника в діяльність досліджуваного й ін.), надійність і валідність [3].

У процесі дослідження професійної агресивності особистості, відповідно до розробленої нами моделі її генези, може бути використано такий психодіагностичний інструментарій, як психодіагностичні тести, психодіагностичні опитувальники та проєктивні психодіагнос-

тичні методики. З їх допомогою можуть визначатися чинники професійної агресії та агресивності; чинники, які її опосередковують та перешкоджають її вияву; а також типи та види професійної агресії.

Але при застосуванні цього методу з метою дослідження професійної агресивності особистості, як і при застосуванні розглянутих вище методів, можуть бути й певні утруднення.

Так, наприклад, хоча низка сучасних українських науковців – Г.А. Гайдукевич, О.І. Галян, О.Ю. Дроздов, В.М. Крайнюк, як на найбільш інформативні методики щодо вияву рівня агресивності особистості вказують на методики Басса-Даркі, Ассінгера, "Тест руки" та ін., але, при цьому справедливо, зазначається, що специфіка досліджуваного явища – агресивної поведінки – вносить певні труднощі у використання наявних методів і ставить особливі умови до розробки нових діагностичних засобів.

Зокрема, вказується на наявність недоліків у формулюванні питань опитувальника Басса-Даркі, що може призводити до викривлень результату тесту за рахунок дії соціальної бажаності у респондента. Також наголошується на обов'язковій необхідності при дослідженні агресивності особистості використовувати особистісні методики. Зазначається, що нині не існує жодного психологічного тесту, який би з високою вірогідністю дозволяв би діагностувати схильність людини до насильства.

Хоча, з іншого боку, той же опитувальник Басса-Даркі вказується як і приклад складання опитувальника для дослідження агресивності, в якому зроблена спроба мінімізувати роль соціальної бажаності відповідей досліджуваних. Для цього використовуються три способи подання питань:

- питання припускає існування соціально небажаного стану і лише запитує, як він виражається;
- питання передбачає виправдання для агресії, що трапилася; передбачається, що якщо питання забезпечує розумне пояснення агресії, то ступінь вираженості реакції захисту і провини в досліджуваного знижується і його відповідь не обов'язково буде спрямованою у соціально бажаному напрямку;
- у питання включаються ідіоми, кліше, що мають високу частоту вживання в повсякденному житті і часто використовуються людьми при описі власної поведінки і почуттів [15].

Експертне оцінювання

За С.Д. Максименком, метод експертного оцінювання полягає в одержанні інформації від компетентних осіб (експертів), які добре

знають оцінювані явища або людей [9]. Застосування цього методу засновується на тому, що спільна думка має більшу точність, ніж індивідуальна думка кожного з фахівців.

Процедура експертного оцінювання передбачає низку послідовних етапів: 1) постановка цілі дослідження; 2) вибір форми дослідження; 3) підготовка інформаційних матеріалів, бланків анкет, модератора процедури; 4) підбір експертів; 5) проведення експертизи; 6) статистичний аналіз результатів; 7) підготовка звіту з результатами експертного оцінювання.

Експерти повинні мати досвід у галузях, що відповідають розв'язуваним завданням. При підборі експертів варто враховувати момент особистої зацікавленості, що може стати істотною перешкодою для одержання об'єктивного судження. Після отримання відповідей експертів необхідно провести їхню оцінку. Це дозволяє: 1) оцінити узгодженість думок експертів; при відсутності значимої погодженості експертів необхідно виявити причини непогодженості (наявність груп) і визнати відсутність узгодженої думки; 2) оцінити помилку дослідження [14].

Експертне оцінювання також надає можливість отримання найширшого спектру інформації стосовно різних аспектів професійної агресивності – її рівня, різноманітних чинників, об'єктів, проявів, наслідків, реакцій відповіді на професійну агресію, що, зокрема, було доказово показано у наших попередніх дослідженнях [16].

4. Аналіз продуктів діяльності

Метод, застосування якого при проведенні досліджень пов'язано не з виміром та (чи) спостереженням актуальної поведінки досліджуваного, а з аналізом записів у щоденнику і заміток, архівних матеріалів, продуктів трудової, навчальної чи творчої діяльності, у вітчизняній психології дістав назву методу аналізу продуктів діяльності (чи праксиметричного методу) [5].

До різновидів цього методу відносять біографічний метод і контент-аналіз. Біографічний метод – це метод, у ході якого вивчаються особливості життєвого шляху однієї особи чи групи людей. Контент-аналіз являє собою метод систематичного вивчення матеріалу, при якому якісна інформація розподіляється за заздалегідь визначеними категоріями. Він часто використовується при аналізі результатів застосування проєктивних тестів, матеріалів бесіди і т.д. [5].

У дослідженнях професійної агресивності метод аналізу продуктів діяльності також, як і попередній метод, може мати найширше застосування – для дослідження чинників, проявів, об'єктів, наслідків та-

кої агресивності на різних рівнях її генези. Так, з цією метою можуть аналізуватися різноманітні кінцеві "продукти" професійної діяльності фахівців, а також їх звіти, інструкції, розпорядження, заяви, доповідні, пояснювальні записки, пропозиції та багато ін.

5. Експериментальний метод

Експериментом називають формальний дослідний процес, під час якого експериментатор у контрольованих умовах здійснює систематичні спостереження за реакціями досліджуваних на змінювані фактори (маніпулювання незалежною змінною) [11].

Виділяють такі типи експериментальних досліджень, як експлораторний (пошуковий) й конфірмаційний (підтверджувальний) експеримент і три його основні види: 1) лабораторний; 2) польовий (природний); 3) формуючий (психолого-педагогічний).

Як нами вже вище зазначалося, застосування методу експерименту при дослідженні професійної агресивності з елементом "провокування агресії" недоцільно з організаційної, практичної та методологічної точок зору. Проте в подібних дослідженнях використання експерименту може бути вкрай доцільним при здійсненні апробації та експериментальної перевірки ефективності застосування різних практичних заходів, спрямованих на профілактику та корекцію агресивної поведінки особистості.

Отже, **підбиваючи підсумки**, ми б хотіли ще раз **підкреслити**, що емпіричне вивчення генези професійної агресивності особистості має передбачати його відповідну організацію та комплексне застосування методів, спрямованих на виявлення та вивчення: чинників професійної агресивності; чинників професійної агресії; чинників, що перешкоджають вияву професійної агресії; чинників, що опосередковують професійну агресію; типів та видів професійної агресії; об'єктів професійної агресії та її специфічних проявів; можливих реакцій відповіді фахівця на професійну агресію; негативних наслідків від професійної агресії.

Здійснення досліджень у цьому напрямку має передбачати комплексне та узгоджене використання, із врахуванням специфіки досліджуваного предмету, таких емпіричних методів, як: обсерваційні, опитування, психодіагностичні, експертне оцінювання, методи аналізу продуктів діяльності та експериментальні.

У **подальших публікаціях** ми плануємо викласти докладне методичне забезпечення для дослідження різних рівнів генези професійної агресивності особистості.

Література:

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2001. – 272 с.
2. Бовть О. Б. Деякі проблеми контекстуального дослідження взаємодії «агресор-жертва» // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К.: ГНОЗІС, 2003. – Т. V. – Ч. 2. – С. 10-13.
3. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика: Учеб. для вузов. – СПб: Питер, 2003. – 350 с.
4. Григоренко Ю. Д. Методи системного вивчення агресії // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К.: ГНОЗІС, 2002. – Т. IV. – Ч. 6. – С. 62-64.
5. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология. – 2-е изд., доп. – СПб.: Питер, 2003. – 319 с.
6. Крэйхи Б. Социальная психология агрессии / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2003. – 334 с.
7. Лачугина Ю. Н. Агрессивность в структуре личности и профессиональной деятельности руководителя: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Ульянов. гос. ун-т. – Ульяновск, 2003. – 162 с.
8. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии). – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. – 320 с.
9. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. – К.: ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
10. Максименко С.Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С.Д. Максименко (ред.). – К.: ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.
11. Максименко С. Д., Носенко Е. Л. Экспериментальна психологія: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – 128 с.
12. Мізерна О. О. Вплив телебачення та відеофільмів на прояви агресивності у підлітковому віці // Психологія: Зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. – Вип. 13. – С. 304-313.
13. Налчаджян А. Агрессивность человека. – СПб.: Питер, 2007. – 734 с.
14. Орлов А. И. Экспертные оценки. Учебное пособие. – М.: Экзамен, 2002. – 31 с.
15. Практическая психодиагностика: Методики и тесты: Учеб. пособие / Д. Я. Райгородский (ред.-сост.). – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. – 668 с.
16. Тополов Є. В. Психологічні особливості агресивної поведінки менеджерів комерційних закладів: Дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2006. – 191 с.
17. Шапарь В. Б., Россоха В. Е., Шапарь О. В. Новейший психологический словарь: более 3 тыс. терминов / В. Б. Шапарь (общ.ред.). – 2-е изд. – Ростов н/Д.: Феникс, 2006. – 806 с.